

BALÁZS GÉZA

HIBRIDITÁS: KULTURÁLIS SOKK

A TECHNO- ÉS INTERKULTURÁLIS VILÁG FESZÜLTSEGEKKEL TELI JELENSÉGEI, ÉS EZEK KEZELÉSÉNEK LEHETSÉGES MÓDJAI

KAPCSOLÓDÁS JÓZSA PÉTERHEZ

Korunk művelődési helyzetét csak nagyobb összefüggésekben lehet tárgyalni. A következő kulcsszavak, kifejezések kapcsolják Józsa Péter máig ható gondolataihoz témánkat: kultúra és társadalmi praxis – a kultúra csatornarendszere: a közművelődés – a kultúra feltétele: az aktivitás – társadalmi lét és esztétikai praxis – ideológiai struktúrák és jelentésszerkezetek.

Részben a Józsa Péter-iskola tanítványa vagyok, amennyiben írásait, szöveggyűjteményeit kötelező olvasmányként forgattuk az ELTE közművelődési tanszékén. Biztos vagyok benne, hogy Józsa Pétert is foglalkoztatnák a munkásságának érvényessége, hatása kapcsán most fölvetett gondolataim. Negyven év telt el Józsa Péter halála óta. Az elmúlt harminc év alapvetően megváltoztatta: kiszámíthatatlanabbá, bizonytalanabbá tette a világot. Ennek alapjai mélyre nyúlnak, de talán összefoglalhatók abban, hogy a Földet nyomasztó társadalmi és biológiai, környezeti ártalmak, összeomlások, katasztrófák fenyegetik, melynek jeleit látjuk a világ politikai térképének gyors átrendeződésével, a modern technológiáknak a társadalmakra és emberekre gyakorolt elsöprő erejű hatásában, a kiismerhetetlen, kiszámíthatatlan jelenségek megszorodásában, általában tájékozódásunk elvesztésében.

A MODERN EMBER „BŰNEI”, A MODERNITÁS MEGHATÁROZÓI

A kereszténységben létezik a hét főbűn, de Konrad Lorenz (1994) szerint nyolc halálos bűne van a civilizált emberiségnek. 1973-ban írt gondolatai mindennél aktuálisabbak.

1. Túlnépesedés: „Sok ember összezsúfolása kis helyen az emberi kapcsolatok kimerülésén majd feladásán keresztül elembertelenedéshez vezet, és agresszív magatartást vált ki” (1994: 24).
2. Az élettér pusztítása: a rablógazdálkodás csak az ember sajátja.
3. Versenyfutás: pusztá haszonelvűség, a technológia a pusztulásunkra törő fejlődést vetíti előre.

4. Az érzelmek visszaszorulása: a mélyebb érzelmeket, érzéseket kiöli az elpuhultság. Bizonyos örömök csak akadályok leküzdése során élhetőek meg.
5. Genetikai összeomlás: nincs semmilyen szelekciós tényező. „Ha a civilizált emberiség fokozódó infantilizmusa és a fiatalkori bűnözés növekedése... genetikai hanyatlás miatt következik be, akkor a lehető legnagyobb veszélyben vagyunk... A genetikai eredetű társadalmi magatartásformák széthullásával kétségkívül apokaliptiszis fenyeget bennünket” (1994: 82, 84).
6. A tradíciók lerombolása: ha a fiatal generáció nem képes kulturális értelemben megérteni az idősebbeket; „a kultúra kioltható, akár egy gyertyaláng” (1994: 105).
7. A dogmák ereje: az emberiség dogmatizálható, a nézetek uniformizálása, manipulálása.
8. Atomfegyverek: ezt könnyebb elkerülni, mint az első hetet.

Még néhány idézet Konrad Lorenztől, melyek alapvetően jellemzik a modern ember (ön)pusztító viselkedését:

- „minden, ami arra irányul, hogy az életet jobbra, kényelmesebbé tegye, megdöbbenően paradox módon saját elpusztítására irányul” (1994: 22),
- a természettől való általános, egyre fokozódó elidegenedés nagymértékben okolható a civilizált emberiség esztétikai és etikai eldurulásáért (1994: 33),
- az erős és egyre erősödő ingerekhez való hozzászokás miatt egyre inkább eltűnően van az öröm átélésének képessége... (1994: 59),
- az egyénnel szembeni emberiség követelményei ellentétben állnak az emberiség érdekeivel (1994: 72),
- szoros összefüggés mutatható ki esztétikai értékítéletünk és a háziasítás során fellépő testi elváltozások között (1994: 77),
- a természetes kultúrával rendelkező ember legmélyebb lényéből fakad, hogy csak egy kultúrában és kultúrával találhat megfelelő azonosulást (1994: 103)

Konrad Lorenz szerényen azt is hozzáteszi: „valamennyi ismeretünk csak közelítés” (1994: 108).

Korábbi tapasztalataink folyamatosan érvényüket veszítik. A kelet-közép-európai rendszerváltások kapcsán arra gondoltunk, hogy ez csak *egy* váltás (volt már sok rendszerváltás a 20. században), egy nem jól működő rendszerből egy jobban működő rendszerbe. A digitalizáció kapcsán pedig arra gondoltunk, hogy ez csak *egy* új, jobb technológia, ami segíti az ember életét. Mindkét jelenség kapcsán lassan rádöbbenünk: sokkal többről van szó: a politikai rendszerek, a társadalmak, s végül az egyénben zajló folyamatok egyre kaotikusabb változásáról, és természetesen nem pusztán csak a magyar társadalom és kultúra keretében, hanem globális jellegűen.

A 20. század végi rendszerváltások nem pusztán politikai rendszerváltások, a digitális világ forradalma, pedig nem egyszerűen egy technológia forradalma, hanem egy egészen új, technokulturális világ (internet- vagy Google-galaxis) képét mutatja. A „történelem vége” jóslat (Fukuyama részéről) elhamarkodott, ám ha úgy értelmezzük, hogy a hagyományos, megszokott, lineáris folyamatoknak vége, akkor talán mégis van benne valami.

SZEMIOTIKAI LEÍRÁS

A jelenségek szemiotikai (jeltudományi) szempontból leírhatók úgy, mint a jelek vagy szimbólumok mértéktelen elszaporodása, keveredése. A jelek vagy szimbólumok azért jöttek létre, hogy eligazodást és védelmet jelentsenek a világban. A jelek vagy szimbólumok elsjátítása időt: tanulást és beépülést igényel. Ha a jelek vagy szimbólumok gyors változásban, átalakulásban vannak, elveszítik eligazító, védelmet nyújtó szerepüket.

Ortega y Gasset (1995) így látja: „Minél fejlettebb a civilizáció, annál összetettebb és kényesebb. Roppant bonyolultak a ma fennálló gondok. Közben egyre kevesebb az olyan ember, aki feléri ésszel ezeket a problémákat. (...) A problémák roppant bonyolultsága és az elmék fejlettsége közötti szakadék csak nőni fog, ha nem tesznek valamit ellene, s a civilizáció elemei (helyesen: elemi) erejű tragédiájához vezethet. (...) Eddig minden civilizáció azért pusztult el, mert fogyatékosak voltak az elvei. Európa most épp ellenkező okból készül összeomlani. (...) Most (...) az ember vall kudarcot... (...) A civilizáció fejlődésével elkerülhetetlenül súlyosabbak a gondok.” (Ortega y Gasset 1995: 84—85)

A jelek alaptermészete a hagyomány, konvenció. A szemiózis (jelezés) folyamatos és végtelen lehetőséget kínáló folyamat, de az ember jeltermelő és jelbefogadó képessége – agyunk jellemzői folytán – véges. Ha pusztán csak a túlnépesedés, versenyfutás, érzelmi visszaszorulás, tradíciók lerombolása jelenségeket vizsgáljuk, ezek mind erős hatással vannak a társadalmakat összetartó jelrendszerekre. Más megközelítésben arról is beszélhetünk, hogy az élővilágra jellemző biológiai evolúcióra (természetes kiválasztódásra) az ember által, mintegy 200-100 ezer év alatt folyamatosan felépített kulturális evolúció jut el egy újabb fázishoz, amelyet már tervezett evolúciónak neveznek.¹ A kulturális evolúció az ember esetében egyfajta megszaladást, megugrást jelentett az evolúcióban, ezzel vált el az ember az állatvilágtól. A tervezett evolúció az eddigi kulturális evolúcióhoz képest jelent újabb megugrást, s várhatóan most az ember elválík eddigi megszokott, hagyományon alapuló emberi világától, s valami egészen más következik.

Jelen pillanatban megállíthatatlanul ez a folyamat zajlik, erre igyekszem nyelvi, kulturális példákat hozni, s felhívni a figyelmet a jelenségből fakadó további nem éppen megnyugtónak látszó következményekre.

A JELEK TÚLTENGÉSE, TÚLHASZNÁLATA

Józsa Pétert és Hankiss Elemért személyes kapcsolatukon túl szemiotikai indíttatásuk is összekapcsolta. Most Hankiss Elemért idézem a jelek, szimbólumok alapvető hasznosságáról: „A közlekedési táblák például mint egyszerű szimbólumok vagy jelek védenek bennünket a balesetek ellen. A gyógyszeres üvegen lévő jel véd minket az ellen, hogy tévedésből megmérgezzük magunkat. A tudományos és technikai képletekben és műveletekben használt jelek és szimbólumok védenek minket az ellen, hogy olyan hídon menjünk át, amely minden pillanatban összeomolhat. Vagy, sokkal tágabb értelemben, nyelvünk jelei és szimbólumai sok mindentől megvédenek minket azzal, hogy elődeink és kortársaink tapasztalatait elrak-

¹ A tervezett evolúció nem a teremtésre vonatkozó intelligens evolúció, hanem az ember által létrehozott mesterséges intelligencia által manipulált, vezérelt stb. evolúció.

tározzák, illetve továbbítják hozzánk. Védenek minket a magánytól is, és védenek az itt és most rabsága ellen azzal, hogy lehetővé teszik az adott világtól eltérő, lehetséges világok megfogalmazását, felvázolását.” (Hankiss 2014: 404). Mindez igaz, csak hogy ma már annyi a jel, a szimbólum, s annyira kevés a megtanulásukra fordítható idő, hogy a jelek és a szimbólumok elszaporodása, sok esetben fölösleges túltermelése, ráadásul manipulatív céllal, hogy egy újabb kiismerhetetlen dzsungelt hoztak létre. (Előjele ennek a jelenségnek az Ady által megfogalmazott: „minden Egész eltörött” érzése.) Hankiss az idegen világot metaforikusan fizikai, társadalmi és lelki-metafizikai dzsungelnek nevezi, a filozófusok előszere-ttel használják rá a „világba vetett ember” megfogalmazást. De lássuk Hankiss (2014: 46) gondolatát az idegenségről: „Az emberek szövetkeztek, közösségekké, társadalmakká álltak össze, hogy jobbak legyenek esélyeik a túlélésre, de közben a társadalom maga is dzsungellé vált: a társadalom „ma már több szenvedés és nyomorúság forrása, mint maga a természet”.

Most, az emberiség fejlődésének eddigi csúcán mintha mindhárom dzsungel a teljes egészében itt állna előttünk. Korunk embere túltermeli a fizikai és szellemi javakat, és persze kirívóan egyenlőtlenül osztja el, túlhasználja a földet (gondolok itt a teljesen fölösleges, luxus számba menő szórakozásra, utazásra, hóbortra, extrém tevékenységekre), és sok esetben túlértelmezi világát.

A „dzsungel” jelentette válságjelenség tünetei közül Hankiss (2014: 49) a tömeg-kultúrát emeli ki: „A képernyőkön rajokban támadják világunkat egy idegen világ szörnyei. ... A bűn és a gonosz elárasztja az utcákat, terroristák robbantják fel az autókat, a házakat, a városokat és már-már az egész világot.” Védtelenné váltunk: „kritikus korszakba érkezünk, hogy civilizációnk elvesztette – legalábbis részben – azt a képességet, hogy megvédjen minket a lelkünkben lévő félelmek ellen, az idegen világ bennünk lakó erőivel szemben” (Hankiss 2014: 50)

Az ember szimbólumalkotó lény (animal symbolicum). Az egyszerű szimbólumok biztonságot, harmóniát jelentenek, a szimbólumokat teremtő, fenntartó és magyarázó rendszerek adták a biztonságot. A „mítoszok és vallások egyik legfontosabb funkciója az volt, hogy csökkentsék a világ komplexitását, és ezzel enyhítsék az emberek szorongását ebben a világban” írja Hankiss (2014: 75). A modern világban elvesztettük a szimbólumainkat, ezért nem védenek többé. Az elvesztésnek több okát látom: a megszakadt hagyományátadás, a szimbólumok meggyökeresedésének lehetetlensége, a szimbólumok keveredése.

A JELEK KEVEREDÉSE

A dolgok, rendszerek (így jelrendszerek) keveredése természetes jelenség. (A kontamináció – vegyülés – például a nyelv minden szintjén kimutatható, sőt, bizonyos fokig nyelvkeletkeztető, megújító kreatív eljárás.) A vegyülésből vagy valami új jelenség, vagy torzszülött jön létre. Egyes elméletek szerint a nyelv is kontaminációval keletkezett, az állati kommunikációra jellemző zárt jeleket valaki, valahogy elkezdte vegyíteni, s ezzel feltalálta a jelek szegmentálását, újbóli összerakását, és újabb és újabb jelentések alkotásának módját.

A jelek efféle keveredése hasonlít a nyelvek keveredésére is. Két nyelv találkozásakor, együttélésekor többféle szintű interferencia (egy nyelvi rendszernek egy másik nyelvi rendszerre gyakorolt hatása) figyelhető meg. Az első szint szavak átvétele (ezeket nevezzük idegen szavaknak). Ha ezek idegensége eltűnik, a magyar terminológia a jövevényszó terminust

használja. A jövevénytiszta már nincs „idegensége”, teljesen beépült a nyelvbe. Ugyanez történhet a morfológia, szintaxis, sőt a fonetika szintjén is. Ha nagyon sok ilyen keveredés történik, akkor kontaktusváltozatról, pidzsin vagy kreol kevert nyelvről, új nyelvekről is beszélhetünk. A kevertnyelvűség korunk „természetes” jellemzője, gondoljunk India vagy Nigéria több száz nyelvére, vagy arra a mondásra, hogy Londonban ma hetven nyelvet beszélnek.

A kevertnyelvűség értelemszerűen együtt jár kultúrák keveredésével. A néprajz jóformán csak kulturális átadásról és átvételről beszél, a kulturális antropológiának már kezdetektől fogva leggyakoribb témája az akkulturáció (egyéni vagy csoportos illeszkedés idegen, új közeghez, illetve: teljes kultúracseré). Az akkulturáció folyamata többszintű, mert beszélhetünk inkulturációról (vallási áthatásról), interkulturális, transzkulturális, multikulturális jelenségekről, amelyek jól jelzik a kulturális folyamatok egyre bonyolultabbá válását. Talán ez utóbbiakra ráilleszhető a hibriditás fogalma is: vagyis ezek hibrid kultúrák.

HIBRIDIZÁCIÓ

A dolgok, rendszerek, azon belül például a nyelvek, nyelvi elemek keveredése – ahogy említettem – valószínűleg természetes, sőt valamiféle innovációt vagy kreativitást mutató jelenség. A vegyülésből vagy valami új minőség, vagy torzszülött jön létre. A szótári meghatározásokból is ez következik. A hibrid jelenthet keresztezett, kereszteződésből létrejövő egyedet; több, különböző, egymástól elkülönülő, eltérő eredetű összetevőből álló gondolkodást, tudományos módszert, de azt is jelentheti, hogy korcs, felemás, nem egységes eljárás, cselekedet, vélemény.

A növénynevelésben régi fogalom a hibridizáció: hibrid kukorica, hibrid kalászos. De találtam példát hibridsövényre is (egybeírva). Szó van ember-állat hibridről is: az egyik amerikai „egyetem tudósai az elmúlt néhány hónap során tették közzé ember-állat hibrid kísérleteik anyagát”. Manapság egyre több a hibrid. A nyelv azt mutatja, hogy korunkat a hibridizáció jellemzi. A leggyakoribb a hibrid meghajtású autó, hibrid meghajtás, hibrid kisbusz, hibrid autó (de már javasolható az egybeírás: hibridautó, hiszen nem csupán egy jelzős, hanem ún. jelentéssűrítő szerkezetéről van szó: vegyes, elektromos-benzin meghajtású autó). És van már hibrid hajtású kisvasúti mozdony is. Talán ezek mintájára jönnek létre az újabb hibridek. A mi postánk hirdeti a hibridlevelet – ez azt jeleneti, hogy számítógépről lehet postai levelet küldeni. Egy újságcikk hibrid hotelről számol be. A furcsa terminus azt takarja: „egyszerre van itt hostel, modern szálloda, co-working iroda, közösségi konyha és rendezvényhelyszín”.

A történészek, politológusok is használják a fogalmat. Van például hibrid háború, hadüzenet nélküli háború hibrid hadviselés. Hogy mit jelent ez? „Elmosódnak a határok a háború és béke között, már hadüzenetet sem küld az agresszor. Moszkva szerint Washington alkalmazza ezt a hadviselést világszerte rezsimok leváltására, mivel a hibrid hadviselés a nemzetközi jog szerint nem számít agresszióknak.” Létrejötték hibrid rendszerek vagy rezsimok, sőt hibrid demokráciák is. A hibrid rezsimban a demokratikus és autokratikus elemek mutatkoznak meg. Korábban azt mondtuk volna: a demokrácia gyűjtőfogalom, s annyi arca van, ahány megjelenése. Egy politológus ezt írja: „ha közelebbről vesszük szemügyre, va-

Sejthető, hogy azért ez nem ilyen egyszerű, még akkor is, ha egyes esetekben hatásos.

VAN KIÚT?

A végső cél: interkulturális, illetve: szemiotikai kompetencia kialakítása, ami rugalmasabbá tehet bennünket a gyors változások megértéséhez, elviseléséhez. Ám ebben mérhetetlenül szkeptikus vagyok. Az ember „fejlődése”, (most már tervezett) evolúciója agyunk, elménk jellegéből fakadóan mértéktelenül nem gyorsítható. Már most is tudjuk, nem gyorsítani, hanem lassítani kellene. Lassítani, sőt leülni, sőt várni, ahogy az indián anekdota vagy vicc mondja: „Megvárni, hogy utolérjen a lelkünk”. Ha ez nem történik meg, akkor más emberek leszünk, s ehhez más kultúrafogalom, más filológia és más oktatás kell.

IRODALOM

- BALÁZS Géza 2019. *Hibrid születik*. Magyar Nemzet, Lugas, 2019. jún. 15. 13. old.
HANKISS Elemér 2014. *Az emberi kaland*. Helikon, Budapest.
LORENZ, Konrád, 1994. *A civilizált emberiség nyolc halálos bűne*. Ikva, Budapest.
ORTEGA y Gasset, José 1995. *A tömegek lázadása*. Pont könyvkereskedés, Budapest.
PUSZTAINÉ Török Éva 2003. *A kulturális sokk okainak, jellegének, lefolyásának és lehetséges minimalizálási módjainak elemzése*. 54—61. In: Győri nyelvi mozaik. Szerk.: Tompos Anikó, Bakonyi István. Széchenyi István Egyetem, Győr.
ROPOLYI László 2006. *Az internet természete*. Internetfilozófiai értekezés. Typotex, Budapest.

ÖSSZEFOGLALÁS

Korunk művelődési helyzetét csak nagyobb összefüggésekben lehet tárgyalni. A következő kulcsszavak, – kifejezések kapcsolják Józsa Péter máig ható gondolataihoz témánkat: kultúra és társadalmi praxis – a kultúra csatornarendszere: a közművelődés – a kultúra feltétele: az aktivitás – társadalmi lét és esztétikai praxis – Ideológiai struktúrák és jelentésszerkezetek.

A kulturális folyamatok egyre bonyolultabbá válnak, melynek eredményére talán ráilleszhető a hibriditás fogalma: vagyis ezek hibrid kultúrák.

A dolgok, rendszerek, azon belül például a nyelvek, nyelvi elemek keveredése valószínűleg természetes, sőt valamiféle innovációt vagy kreativitást mutató jelenség. A vegyülésből vagy valami új minőség, vagy torzszülött jön létre. A szótári meghatározásokból is ez következik. A hibrid jelenthet keresztezett, kereszteződésből létrejövő egyedet; több, különböző, egymástól elkülönülő, eltérő eredetű összetevőből álló gondolkodást, tudományos módszert, de azt is jelentheti, hogy korcs, felemás, nem egységes eljárás, cselekedet, vélemény.